

Гнатюк Л. П.

## МОВНИЙ ФЕНОМЕН ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ ТРАДИЦІЇ

К. : ВПЦ «Київський університет», 2010.— 446 с.

Видатний український філософ, поет і просвітник Г. С. Сковорода наприкінці свого життєвого шляху сказав знамениті й потім часто цитовані як афоризм слова: «Світ ловив мене, та не спіймав». Минуло вже понад два століття відтоді, як великий мислитель відійшов у вічність, а світ у цей час не переставав його ловити, уже по-іншому, ловить і досі, намагаючись збагнути його філософську мудрість та естетику його поетичної творчості, зрозуміти його мову. Інтерес до особи й творчості Г. Сковороди ніколи не згасав тому, що його філософія й моральні принципи співзвучні загальнолюдським цінностям, отже, вони були й залишаються постійно актуальними, свіжими й сучасними, долаючи час і простір.

За два з чвертю століття про Сковороду написано сотні статей і монографій філософами, філологами, етнографами й культурологами різних наукових шкіл і напрямів, і лише перелік цих праць становить великий бібліографічний том обсягом понад 500 сторінок. Таке враження, що про Г. Сковороду вже все сказано і навряд чи можна додати до цього щось нове. Обрання Л. П. Гнатюк сквородинознавчої проблематики для великого монографічного дослідження, а відтак — і для докторської дисертації на перший погляд може здатися досить сміливим і навіть ризикованим кроком. Насправді ж це зовсім не так.

Річ у тім, що філософська концепція й моральні цінності Г. Сковороди, у своїй основі глибоко гуманістичні, були близькими й зрозумілими для всіх наступних поколінь аж до нашого часу, і ця незмінна сучасність ідей видатного філософа й поета, а також хибні методологічні підходи до аналізу його творчості зле пожартували (чи, як сказали б

росіяни, «сыграли злую шутку») з більшістю дослідників, і вони стали сприймати ніби як свого сучасника й самого Г. Сковороду, через що застосовували до нього, і насамперед до його мови, сучасні їм критерії й оцінки. Винятки зводяться лише до окремих, переважно невеликих статей деяких авторів, яких можна перерахувати на пальцях однієї руки.

Рецензована монографія Л. П. Гнатюк, що стала основою докторської дисертації «Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» (К., 2011, 497 с.), успішно захищеної наприкінці березня цього року, є першим великим і ґрунтовним дослідженням, у якому мова творів Г. Сковороди аналізується коректно, з адекватним методологічним підходом і з застосуванням науково обґрунтованої методики аналізу. Л. П. Гнатюк уперше зробила спробу подивитися на мову видатного українського філософа і поета не з погляду сьогодення, а ніби зсередини, очима його сучасників.

Авторка монографії поставила собі за мету реконструювати мовну свідомість Г. Сковороди, яку він реалізував у своїй мовній практиці, у широкому контексті мовно-культурного процесу тієї доби і мовної свідомості староукраїнського суспільства протягом досить тривалого часу — від кінця XVI до XVIII ст. і визначити характерні ознаки мовної практики видатного філософа й поета на тлі книжної традиції цього періоду. Серед цілого кола завдань, які Л. П. Гнатюк визначила для досягнення поставленої мети, особливу увагу привертають ті, що сприймаються як новаторські, оскільки ніхто зі сквородинознавців досі їх не ставив, а саме: реконструювати староукраїнську мовну свідомість (індивідуальну та колективну), що ви-

значила характер тогочасної мовної практики (для цієї реконструкції авторка розробила оригінальну методику дослідження); виробити критерії оцінювання «українське» / «неукраїнське» щодо мовної практики провідних діячів давньоукраїнської духовної культури і явищ староукраїнської писемно-літературної мови; встановити джерела й чинники формування мовної свідомості та мовної практики Г. Сковороди, а в загальних рисах реконструювати і мовну свідомість староукраїнського суспільства в цілому та книжної еліти зокрема, — і ще низка завдань, пов'язаних безпосередньо з аналізом мовно-філософських поглядів цього мислителя, особливостей його мови та індивідуальної мовотворчості на тлі староукраїнської книжної традиції (с. 64–65).

Встановлення визначальних рис мовної свідомості Г. Сковороди в проєкції на характер мовної свідомості тогочасного староукраїнського суспільства потребувало широкої джерельної бази. У рецензованій монографії вона багата, різнобічна й цілком достатня, охоплює як першоджерела, так і дослідницьку літературу. Л. П. Гнатюк залучила всі відомі твори Г. Сковороди й значну їх частину дослідила не тільки за академічним виданням 1973 р., а й безпосередньо за автографами, що надало їй спостереженням та висновкам більшої аргументованості й переконливості.

У теоретичному першому розділі, де йдеться про методологічні засади дослідження мови Г. Сковороди крізь призму староукраїнської мовної свідомості, порушуються й компетентно розв'язуються важливі проблеми, що становлять наукове підґрунтя цієї монографії, зокрема такі, як «мовна свідомість як об'єкт лінгвістичних досліджень», «мовна свідомість і мовна особистість», «мовна особистість і мовна та концептуальна картини світу», «реконструкція мовної свідомості та мовної особистості як проблема лінгвістики». При цьому Л. П. Гнатюк виявила повну обізнаність з дотичною до теми вітчизняною та зарубіжною літературою (особливо глибоко — з німецькомовною: відчувається добре знання цієї мови), де зазначені питання висвітлюються по-різному, часто досить суб'єктивно й суперечливо, але дослідниця висловлює і свої погляди на всі основні проблеми й має свою чітку позицію.

Непересічну наукову цінність становить теоретичний підрозділ про реконструкцію мовної свідомості та мовної особистості як лінгвістичну проблему, оскільки він має не тільки інформативне, але й методологічне спрямування, адже ця проблема все ще залишається однією з найменш досліджених у сучасній історичній лінгвістиці, і на цей час не зроблено вичерпного опису жодної конкретної мовної особистості. Тому як програма

для самої дослідниці й дороговказ для інших сприймається твердження про «необхідність при оцінці певної архаїчної ситуації виходити не з того, як вона уявляється нині чи може бути побачена у призмі якоїсь абстрактної позачасової моделі, а з того, як її бачили учасники цієї ситуації, люди відповідної архаїчної культури, критерії яких могли бути і насправді були зовсім іншими» (с. 40).

Авторка монографії цілком слушно наголошує й на тому, що для реконструкції мовної свідомості надзвичайно важливим є дослідження феномену динаміки літературно-мовної норми, яка, як і мовна свідомість, є категорією історично змінною, а тому «до мовної свідомості та мовної норми попередніх століть не можна підходити з позицій сучасної мовної свідомості, що орієнтується передусім на сучасну мовну норму, адже це призводить до помилок і непорозумінь» (с. 42).

Логічним продовженням аналізу наявної наукової літератури про мовну свідомість став підрозділ «Мова Григорія Сковороди як об'єкт дискусії» (с. 46–64). У ньому в хронологічній послідовності викладено оцінку своєї мови самим філософом та його сучасниками, сприйняття цієї мови культурними діячами XIX ст. і українськими та зарубіжними дослідниками XX — початку XXI ст.

Оскільки про Г. Сковороду та про його епоху написано дуже багато, сучасному досліднику це створює додаткові труднощі: зігнорувати все це було б нерозумно і навіть неетично, а детальний аналіз усієї сковородинознавчої й дотичної до неї спадщини загрожував би потонути в цьому вирі ідей і поглядів. Аналізуючи зроблене своїми попередниками, Л. П. Гнатюк зуміла знайти найраціональніший підхід, зосередивши свою увагу переважно на концептуальних працях тих дослідників, які в різний час вносили у сковородинознавство щось нове й залишили помітний слід у науці. Науковий внесок численних дослідників Сковородинової творчості авторка монографії оцінює об'єктивно, компетентно, професійно; полеміку веде коректно, логічно й аргументовано, з повагою до тих, з якими не згідна.

А матеріалу для дискусії в літературі про Г. Сковороду навіть більше ніж достатньо. В інтерпретації мови цього видатного філософа й поета дослідники ніби змагалися між собою, вигадуючи все нові, занадто суперечливі, іноді взаємозаперечні або навіть екзотичні характеристики. Сам Г. Сковорода називав мову деяких своїх поетичних творів «малоросійським діалектом», простонародною мовою, «здесьним наречієм», тобто вважав її українською, але пізніші дослідники, за влучним висловом Л. П. Гнатюк, йому не повірили, не вірять і досі.

Хоч майже всі сходилися на тому, що в мові творів Г. Сковороди наявні різні за складом і походженням мовні елементи, проте щодо самої основи цієї мови демонстрували дивовижне розмаїття думок та оцінок без глибокої та переконливої аргументації. Найпоширенішими в різний час були уявлення про мову Сковороди, що це слов'яноукраїнська, слов'яно-українська, змішана мова, мовний хаос, гарна російська мова, переважно тогочасна російська, книжна староукраїнська, важка тодішня російсько-церковнослов'янсько-українська мова з домішкою інших мов, еkleктична суміш церковнослов'янців українців, русизмів, а також псевдоукраїнізмів та псевдорусизмів, важке язичіє, слобожанський різновид нормативної російської мови на українському субстраті і навіть що це було якісно нове явище, викликане нібито прагненням Г. Сковороди створити на народній основі єдину східнослов'янську літературну мову. Але чи не найбільш дошкульно і навіть жорстоко про мову Сковороди сказав галичанин Михайло Возняк у 20-х роках минулого століття, назвавши її «страшною... , важкою, дивачною, заплутаною, незрозумілою мішаниною московщини й церковщини з чужомовними реченнями й висловами»<sup>1</sup>, хоч він і не сумнівався в тому, що з простим народом видатний філософ розмовляв по-українському не тільки на побуті, а й на філософські теми.

Заради об'єктивності слід сказати, що серед численних досліджень літературних і філософських творів Г. Сковороди та їх мови були й досить вдалі спроби наблизитися до істини з позицій історизму, що простежується в деяких працях Олексі Синявського, Дмитра Чижевського, Михайла Лесіва, Миколи Лесюка, Мирослава Поповича, Леоніда Ушкалова. Але їхні конструктивні думки й ідеї не були підтримані переважно більшістю дослідників і фактично розчинилися у хвилях незрозуміння, суб'єктивізму, суперечливості, а часом і некомпетентності.

Очевидно, дещо поверховим розумінням істинної природи Сковородиної мови й хисткістю аргументації своїх позицій пояснюється й те, що навіть деякі найтитулованіші дослідники протягом свого наукового життя по декілька разів змінювали погляди на цю мову (наприклад, двічі академік І. К. Білодід, а його антипод — всесвітньовідомий українціст академік Ю. В. Шевельов — аж тричі). Усе це означає, що проблема мовного феномену Г. Сковороди так і залишилася проблематичною, а по суті зайшла в глухий кут.

<sup>1</sup> *Возняк М. С.* Історія української літератури : У 2 кн. — 2-е вид., виправл. — Л., 1994. — Кн. 2. — С. 83–84.

Щоб за таких умов і далі досліджувати мову Г. Сковороди, не ризикуючи переповідати в інших варіантах уже сказане, треба було мати не тільки наукову мужність, але й новий підхід, свіжі ідеї й іншу, науково обґрунтовану методику ретроспективних досліджень.

Г. С. Сковорода був сином свого часу, за визначенням Л. Ушкалова, «був українською людиною, що стояла на зламі двох світів — старої та новітньої України»<sup>2</sup>. Для того, щоб зрозуміти Сковороду, слід добре знати його епоху в усіх її вимірах та особливостях — й історичну ситуацію, й тодішнє становище українців та української культури, мови, народної творчості, визначальні риси писемно-літературної мови і т. ін. Отже, розглядаючи мовний феномен Г. Сковороди саме на історичному тлі другої половини XVIII ст. і в контексті староукраїнської книжної традиції — шлях не тільки доцільний, найбільш раціональний і продуктивний, а, мабуть, і єдино можливий. Саме цим шляхом і пішла Л. П. Гнатюк. Мовній свідомості Г. Сковороди на тлі староукраїнської доби, його мовній практиці і мовотворчості присвячена основна частина її монографії — три наступні розділи (с. 66–369).

Не підлягає сумніву логічний постулат про те, що мовну свідомість і мовну практику Г. Сковороди можна збагнути, лише реконструювавши мовну свідомість тогочасного суспільства і встановивши особливості функціонування тодішньої української літературної мови. Л. П. Гнатюк провела це дослідження ще ширше (може, навіть без крайньої потреби) на тлі аналізу мовної свідомості народів Європи, і не лише слов'янських. Спираючись на праці українських і деяких зарубіжних істориків мови та на писемні пам'ятки літературної мови, вона переконливо показала, що в мовній свідомості староукраїнського суспільства не було чіткої межі між церковнослов'янською та простою мовами, і в середовищі староукраїнських граматистів жила ідея єдиної міжслов'янської літературної мови, а українська еліта «розмовляла українською мовою... , яка для її носіїв у XVIII ст. була своєю, природною, рідною, але нині мовною свідомістю сприймається інакше» (с. 96).

Церковнослов'янська мова, зокрема заучування напам'ять ще з початкової школи текстів цією мовою, накладаючись на природне володіння рідною мовою, заклала й основи формування мовної свідомості Г. Сковороди, на якій згодом позначилося навчання в Києво-Могилянській академії, вплив культури бароко та прецедентних текс-

<sup>2</sup> *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна: варіації на тему Дмитра Чижевського // 36. Харків. історико-філол. т-ва : Нова серія. — X., 2004. — С. 179.

тів з античних джерел і зі Святого Письма. Л. П. Гнатюк підкреслює, що саме «Святе письмо стало невід'ємним складником духовного простору мислителя, а його інтерпретація — органічною потребою, джерелом радості й сенсом життя», що, на її думку, зумовило перевагу церковнослов'янського компонента в мовній тканині його творів (с. 154).

Загальновідомо, що Г. Сковорода ніколи не розлучався з Біблією, навіть у період свого мандрівного життя. Він постійно мав із собою дві найбільші для нього цінності — Біблію та свої твори й носив це досить елегантно — у саквах. Як відомо з народознавчої літератури, сакви — це дві з'єднані між собою полотняні торби, одну з яких прилаштували спереду, а другу ззаду за плечима. Це було дуже зручно, бо вантаж розподілявся рівномірно й здавався легшим. Але головним було не це, а те, що таким чином свої речі можна було поділити за матеріальною й духовною ознаками, тобто відділити високе, святе, божественне від щоденного, мирського, буденного. Сакви (як, до речі, й саквож) — це предмети не селянського побуту, а інтелектуального середовища (ї назви ці, найвірогідніше, походять з народно-латинської мови — нар.-лат. *saccus* «мішок»<sup>3</sup>). Із саквами ходили мандрівні дяки, бурсаки, спудеї, ченці, тобто ті, хто крім звичайних побутових речей носив із собою також богослужбову літературу, книги Святого Письма, повчання отців церкви, життя святих тощо. Але найбільше шанованою, звичайно ж, була Біблія.

Біблія — це книга особлива. У багатьох народів вона проходить через усе Середньовіччя й потім як джерело мудрості та знань. Такою сприймали її, наприклад, всесвітньо відомі просвітники Мартін Лютер та Франциск Скорина. У 1519 р., тобто десь за 250 років до Сковороди, білоруський першодрукар Ф. Скорина в передмові до свого перекладу Біблії старобілоруською мовою писав просто і ясно, що «в сей книзе все прироженое мудрости зачало и конець; в сей книзе вси закони и права, ими же люде на земли справоватися мають, прешисаны суть. В сей книзе вси лекарства душевные и телесные, зуполне найдете» і т. п.<sup>4</sup> Отже, бери її й читай у його перекладі і все зрозумієш.

На відміну від Ф. Скорини, Г. Сковорода вважав Біблію досить складною для сприйняття, оскільки вона «двоестественная», тобто як і все на світі, має дві натури — видиму і невидиму, істинну. Видима натура Біблії — це буквально її розуміння. У висловах Г. Ско-

вороди про цю священну книгу, які Л. П. Гнатюк ретельно збирала з його творів, ідеться про неприпустимість поверхового, буквального її розуміння, при якому чимало біблійних сюжетів можуть здаватися нереальними, неймовірними і навіть смішними. Характеризуючи видиму натуру Біблії, мислитель використовує метафори *ад и змій, и лютий поглощающий лев, седмиглавый змій, седмиглавый дракон, дурна и несложна дуда, горькая и невкусная вода, дурачество Божіе, дрянь, грязь, зной человеческий* і т. ін. (с. 161). І навпаки, пізнання невидимої натури Біблії відкриває перед людиною величний духовний світ. Для тих, хто розкрив її прихований смисл, побачив у ній вічну й нетлінну сутність, Бога, ця книга, як і для самого Г. Сковороди, — це *«истина, слово Божіе, новый мир и люд божий, земля живых, страна и царство любви, горний Иерусалим, храм вѣчнаго славы, великое свѣтло, виноград Господа Саваофа, аптека для уречавления душевнаго мира, позлащенная духом труба»* і т. ін. (с. 162), а тому пізнати Біблію, на думку Сковороди, дуже непросто: щоб її осягнути, людина спочатку має пізнати саму себе і натуру вічну, істинну, тобто Бога в собі. Не розуміємо Біблії тому, що не знаємо себе, — вважав він.

Джерела і чинники, що визначили специфіку мовної свідомості Г. Сковороди, а також його мовно-філософські погляди в рецензованій монографії висвітлено глибоко і всебічно. Тому можна погодитися з Л. П. Гнатюк, коли вона робить висновок про те, що Г. Сковорода — один з найосвіченіших людей XVIII ст. — ставився свідомо до своєї мовної практики, про що свідчать, зокрема, його роздуми про слово як явище і як сутність, про умовний характер слова, осмислення семантики слова і розуміння різниці між прямим і переносним значеннями, усвідомлення зв'язку між думкою і словом, а також його перекладацькі принципи (с. 154).

Мовну практику Г. Сковороди Л. П. Гнатюк розглядає у третьому розділі також із позиції історизму, в контексті літературно-писемної традиції й суспільної мовної свідомості не лише його доби, а й минулих епох. Це створює чітку історичну перспективу, на тлі якої мовна тканина текстів Сковороди постає зрозумілішою й системно зумовленою, а отже, вже не здається мовним хаосом або сумішшю різних за походженням мовних елементів.

На великому фактичному матеріалі з посиланням на першоджерела авторка переконливо довела, що Г. Сковорода у своїй писемності спирався переважно на староукраїнську орфографічну традицію, але деякі написання відбивають російську вимову, інші є даниною церковнослов'янській тради-

<sup>3</sup> Див.: Етимологічний словник української мови: У 7 т. — К., 2006. — Т. 3. — С. 164–165.

<sup>4</sup> *Скарґна Ф.* Прадмовы і пасляслоўі. — Мінск, 1966. — С. 62.

ції, яка сприймалася як ознака вченості, а деякі засвідчують і певні уподобання автора, різне його уявлення про мовну норму в різний час. Проте не може бути сумнівів у тому, що, користуючись традиційним правописом, він озвучував свої тексти відповідно до української вимови (с. 186, 197–203).

Як показало дослідження, система наголосів у Сковороди також українська. Вона відбиває давню українську акцентологічну традицію і живе мовлення, поширене у південно-східних говорах української мови.

Але сутність мовної основи творів Г. Сковороди найпереконливіше визначається лексикою, і її аналізу в монографії Л. П. Гнатюк приділена особлива увага (с. 211–255). Скрупульозний аналіз цієї лексики засвідчив, що «практично всі слова з поезій, мову яких Г. Сковорода схарактеризував як українську, мали тривалу літературно-писемну традицію вживання і були для тогочасних носіїв мови [функціонально] українськими, хоч сучасною мовною свідомістю сприймаються як російські тому, що використовуються в російській літературній мові, а не в сучасній українській» (с. 224). Проте вони й донині вживаються в різних українських говірках, які, як слушно зауважує Л. П. Гнатюк, «містять цінний матеріал для вивчення еволюції української мовної свідомості, зберігають давні елементи, що передавалися від покоління до покоління. На це необхідно зважати перед тим, як відректися від давніх українських слів, кваліфікуючи їх із позиції сучасної мовної свідомості як російські чи суржикові» (с. 250). Цей останній постулат має привернути увагу не тільки сковородинознавців, а й істориків української мови загалом.

Зі свого мовного досвіду можемо підтвердити, що в північних полтавських говірках, зокрема і в рідній Сковороді чорнухинській, та і в моїй, майже сусідній, яка мало чим відрізняється від чорнухинської, ще й нині звичними й навіть безваріантними є такі сковородинівські слова, як *будто, воздух, время, всегда, грязь, дурак, жолудок, каждый, кожа, котрий, краска, красота, кончив, лекарство, обіжає, первый, подарок, пожар, польза, приказав, советувати, старик, тайна, тишина, туда, хворост, цветы* і багато інших. Що це? Суржик? Вплив російської мови? Так ні ж, бо так говорили місцеві селяни ще в першій половині ХХ ст., і в ХІХ, і раніше, причому селяни переважно неписьменні, які не читали ні російських газет, ні часописів і навіть зроду-звіку не чули живої російської мови.

Л. П. Гнатюк не обмежилася лише аналізом лексичних особливостей мови Г. Сковороди, але й детально розглянула її граматичні риси, варіативність майже всіх грама-

тичних категорій та синтаксичних конструкцій, а також словотвірну варіативність — знову ж таки на тлі староукраїнської граматичної традиції (с. 255–290).

Стосовно російськомовних елементів у мові Г. Сковороди авторка монографії досить детально й переконливо розкриває причину їх появи й характеризує основні їхні особливості на орфоепічному, орфографічному, морфологічному та лексичному рівнях, але при цьому підкреслює, що «переважна більшість ужитих мислителем слів, які сучасною мовною свідомістю сприймаються як російські, насправді є церковнослов'янськими (успадкованими й сучасною російською мовою) і становлять надбання староукраїнської книжної традиції» (с. 293).

Цікавий матеріал знаходимо в заключному четвертому розділі монографії про барокову традицію мовотворчості Григорія Сковороди, з якого серед іншого довідуємося, що видатний поет і філософ досконало опанував одну з характерних ознак українського мовного бароко — мовну гру, тобто гру слів, наприклад, використання лексико-семантичних варіантів багатозначних або подібних за звучанням слів типу *язык* (у роті) і *язык* («мова»), *лужа* «калюжа» і *лжа* «брехня», *ядь* і *яд*, *ноево* і *новое*, *мука* і *мукá*, *многая бедность* і *бедная многость* та інші парні кореляти, сконструйовані Сковородою і вживані в межах одного або в різних текстах. Як відзначає Л. П. Гнатюк, застосовані ним прийоми словесної гри, що органічно вписувалися в староукраїнську барокову естетику, не були лише витвором нашого філософа, а мають паралелі в багатьох мовах, і при тому в широкому часовому діапазоні. Сковорода, безперечно, був з цим обізнаний, але гра слів у нього — не самоціль, а пошук відповідної форми для вираження неординарного змісту й нових імпульсів для думки, досягнення певних ефектів у мовленні. Цьому сприяла і його словотвірна гра, як, наприклад, ампліфікація (тобто нагромадження) спільнокореневих слів із різними афіксами, демінутивними суфіксами типу «*должно зрѣть, узрѣть и прозрѣть*» або «*Библия есть Пасха, проход, переход, исход и вход*» і т. ін. (с. 328–329).

Проте найбільш зацікавленість викликає авторська словотворчість Г. Сковороди, і Л. П. Гнатюк її ретельно збрала й компетентно проаналізувала. Попри новотвори, приписувані дослідниками Г. Сковороді, але знайдені Ю. Шевельовим у старослов'янській мові попереднього періоду, зокрема в старослов'янсько-греко-латинському словнику Ф. Міклошича, авторка монографії виявила низку індивідуально-авторських неологізмів нашого мислителя: *бѣсность, плотомудрствуюцій, плотомудрствовати, тѣнить, уцѣломудрится, самопужный*,

*сладкополезный, содомо-гоморский, злоудача, высокобуйствовати* і т. ін. (с. 332–336).

Можна погодитися з висновком Л. П. Гнатюк про те, що, створюючи низку неологізмів, Г. Сковорода тонко відчував мовну матерію й експериментував з нею відповідно до своїх філософських та мовних поглядів, шукаючи нові можливості пізнання видимої й невидимої натур кризь призму слова в руслі традицій староукраїнського мовного бароко (с. 337).

Як відомо з історичних джерел, Г. Сковорода мав також і музичну освіту, тонкий музикальний слух і навіть сам писав музику (щоправда, його композиції до нас не дійшли, проте серед рукописів XVII–XVIII ст. зберігся один духовний твір з атрибуцією «Літургія Грицька»), і музикознавці сперечаються стосовно цього імені — це таки Сковорода чи хтось інший?). Але не підлягає сумніву те, що він був досить обізнаний з мистецтвом поліфонії і надавав великого значення ритмомелодії як віршових, так і прозових своїх творів, що в староукраїнській бароковій поезії було досить поширеним явищем.

Л. П. Гнатюк майже вичерпно проаналізувала виняткову мовну майстерність Г. Сковороди у використанні всіх виражальних засобів староукраїнського барокового письменства (алітерації, римування, мінливої ритміки, анафор та епіфор, порівнянь, тавтологічних сполучень, антигез, лексичних і синтаксичних антонімів, оксиморонів, парадоксів тощо). Але особливою рисою давнього українського літературного бароко була його метафоричність, і Г. Сковорода відзначався унікальним умінням творити метафоричну мову. Тому цілком логічно, що дослідженню ролі метафор у творенні своєрідної мовної картини світу Г. Сковороди й у формуванні симетричного смислового контексту його творів Л. П. Гнатюк приділила особливу увагу (с. 352–359).

Завершується четвертий розділ детальним аналізом символіки (с. 360–368), яка в бароковій мовотворчості Г. Сковороди займала поважне місце й була підпорядкована його філософському кредо — пізнати за видимою натурою світу людини і Біблії натуру невидиму, істинну.

Загальні висновки підбивають підсумки всього цього глибокого й багатоаспектного дослідження.

Рецензована монографія написана доброю літературною мовою з логічним і зрозумілим викладом думок без жодних претензій на модну нині псевдонауковість із жонгливанням екзотичною іншомовною термінологією. Вона професійно оформлена й добре вичитана. Серйозних претензій і принципових зауважень до неї я не маю. Є лише деякі

міркування й побажання, спрямовані на усунення неістотних недоглядів та деяких не зовсім вдалих формулювань. Зокрема, використаний авторкою монографії «Малоруско-німецький словар» Євгена Желехівського та Софрона Недільського у 2-х томах (Львів, 1886) фактично складається з двох словників різних авторів: 1-й том укладав Є. Желехівський, а 2-й — С. Недільський, хоч він і врахував деякі матеріали Желехівського. Тому, згідно з існуючою традицією, відображено і в «Етимологічному словнику української мови» в семи томах, при користуванні другим томом слід посилатися не на Желехівського, як у рецензованій монографії (с. 237–239), а на С. Недільського.

У монографії на с. 77 зазначено, що 1689 р. українська церква перейшла під владу Москви і Московського патріархату. Це можна сприймати так, ніби вона приєдналася добровільно чи навіть зі своєї ініціативи. Насправді ж приєднання української церкви до Московського патріархату відбулося насильно й підступно, всупереч волі переважної більшості мирян і духовенства, а Константинопольський патріарх Діонісій затвердив це приєднання, взявши від московської делегації доброго хабара (200 золотих червінців і 120 чорно-лискухих соболів). За такий неканонічний учинок він був позбавлений патріаршого престолу, але церковну автономію України так і не повернули<sup>5</sup>.

У списку літератури, який у цілому справляє дуже добре враження, деякі праці мають уже по кілька видань, і було б бажано в таких випадках посилатися не на перше, а на останнє (найновіше) видання. Зокрема, Л. П. Гнатюк посилається на перше видання підручника акад. В. М. Русанівського «Історія української літературної мови» 2001 р., хоч у 2002 р. вийшло доповнене й перероблене друге видання цієї праці. До використаної літератури варто було б залучити також і відомі концептуальні монографії І. Матвіяса «Варіанти української літературної мови» (К., 1998, 162 с.) та О. Ткаченка «Українська мова і мовне життя світу» (К., 2004, 272 с.).

Усі висловлені зауваження й побажання зовсім не стосуються досліджуваної проблематики й жодним чином не знижують дуже високого наукового рівня рецензованої праці.

Рецензована монографія Л. П. Гнатюк засвідчила дивовижну працьовитість її авторки, відданість науці, високий професіоналізм, усебічну ерудицію, компетентність у всіх порушених наукових проблемах і чіткість методологічних позицій дослідниці,

<sup>5</sup> Детальніше про це див.: *Никольский Н. Патриаршество в России // Энциклопедический словарь о-ва «Бр. А. и И. Гранат и К°».* — 7-е изд. — М., [1915]. — Т. 31. — С. 376–378; *Огиенко І. Українська церква.* — К., 1993. — С. 157–194.

для якої, як створюється враження, пріоритетною метою було не стільки здобуття високого наукового ступеня, як розв'язання заплутаної наукової проблеми. Обсяг виконаної роботи показує, що навіть при великій завантаженості викладацькою діяльністю вона попрацювала за цілий колектив дослідників і домоглася прекрасних результатів.

Як загальний підсумок, хочу підкреслити, що рецензована монографія Л. П. Гнатюк, як і її докторська дисертація, — це вагомий внесок насамперед в українське сковородинознавство. Дослідниця на основі найновіших здобутків когнітології, лінгвокультурології й концептології вперше в українському мовознавстві зробила успішну спробу цілісної реконструкції мовної свідомості Г. Сковороди, запропонувала нову інтерпретацію фонетичних, орфографічних, лексичних і граматичних мовних явищ, зафіксованих у його текстах, на тлі староукраїнської мовної свідомості та літературно-писемної традиції кінця XVI–XVIII ст. і переконливо довела великим обсягом різноманітного й багатого фактичного матеріалу, що мова Г. Сковороди становила цілісну систему, в якій поєднувалися різні за походженням еле-

менти, що для мовної свідомості українця досліджуваної доби були функціонально тожданими, але ця мова у своїй основі була все ж таки українською.

Проте наукова цінність монографії Л. П. Гнатюк «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» далеко виходить за межі лише сковородинознавства і має ще й загальнолінгвістичне значення. Адже в ній розроблено оригінальну методику реконструкції староукраїнської мовної свідомості й підтверджено плідність послідовного застосування основоположного принципу історизму в діяхронічних дослідженнях, зокрема і явищ староукраїнської літературної мови, згідно з яким ці явища слід розглядати з позиції мовної свідомості відповідного історичного періоду, а не мовної свідомості дослідника.

Після дослідження Л. П. Гнатюк усі інші наявні на цей час гіпотези й погляди на мову Г. Сковороди певною мірою втрачають свою наукову вагу й набувають переважно історіографічної ролі як свідчення тривалого й звивистого шляху до істини.

*Г. ПІВТОРАК*

**Горпинич В. О.**

**БОЛГАРСЬКІ ПРИЗВИЩА В СУЧАСНОМУ  
АНТРОПОНІМІКОНІ БЕРДЯНЩИНИ : Монографія //  
Ономастика і апелятиви.**

Д. : Нова ідеологія, 2010. — Вип. 35. — 320 с.

Сучасна українська антропоніміка розвивалася нерівномірно. До кінця 50-х років XX ст. вона була панівною у вітчизняній ономастиці, тому під ономастикою розуміли фактично антропоніміку. Після рішення IV Міжнародного конгресу славистів у Москві 1958 року про створення Європейського гідронімічного атласу (керівник В. Шмілауер), відповідних слов'янського (керівник П. Зволінський) та українського (керівник К. К. Цілуйко) атласів першочерговим було визнано вивчення регіональної топонімії, насамперед гідронімії, а антропоніміка розвивалася епізодично. З початку XXI ст. українська антропоніміка переживає нове піднесення, наслідком чого стало видання низки словників і монографій: «Словник прізвищ: практичний

словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини)» за ред. К. М. Лук'янока (2002), «Словник українських імен» І. І. Трійняка (2005), «Словник сучасних українських прізвищ» у 2-х томах Ю. К. Редька (2007), історико-етимологічний словник П. П. Чучки «Прізвища закарпатських українців» (2005), монографія В. П. Шульгача «Нариси з праслов'янської антропонімії» (2008), монографія «Питання української псевдонімії XX століття» (2009) і «Словник псевдонімів ОУН-УПА» (2007) Н. М. Павликівської та ін. З-поміж цих праць добру половину становлять індивідуальні або видані в співавторстві словники та монографії з антропонімії відомого українського ономаста В. О. Горпинича: «Прізвища степової України» (2000), «Пріз-